

L'ART DE L'AMISTAT EN IGNASI DE LOIOLA

Josep Rambla, sj.

Veritablement el cor desbordant d'Ignasi
va trobar bon ressò en el dels seus amics;
si no tinguéssim en compte aquesta amistat,
desfigurariem el retrat del nostre Sant.

(Hugo Rahner)

INTRODUCCIÓ: L'AMISTAT, UN TEMA MENOR?	3
1. UNA HISTÒRIA D'AMISTAT	7
2. L'AMISTAT EN LA VIDA D'IGNASI.....	9
3. ART O MISTAGOGIA DE L'AMISTAT	19
1. PEDAGOGIA DE L'AFECTIVITAT ESPiritUAL	20
2. ELS MITJANS NATURALS	24
CLOENDA	27
NOTES	30

Dibuix de la coberta: Eloi Aran Sala • Imprès en paper i cartolina ecològics • Edita
CRISTIANISME I JUSTÍCIA • R. de Llúria, 13 - 08010 Barcelona • tel: 93 317
23 38 • fax: 93 317 10 94 • info@fespinal.com • Imprimeix: Edicions Rondas,
S.L. • ISBN: 84-9730-185-4 • Dipòsit Legal: B-16.384-08 • ISSN: en tràmit •
Dipòsit Legal: B-7493-07 • Març 2008

La Fundació Lluís Espinal li comunica que les seves dades procedeixen del nostre arxiu històric per-
tanyent al nostre fitxer de nom BDGACIJ inscrit amb el codi 2061280639. Per exercitar els drets d'ac-
cés, rectificació, cancel·lació i oposició poden dirigir-se al carrer Roger de Llúria, 13 de Barcelona

INTRODUCCIÓ: L'AMISTAT, UN TEMA MENOR?

En el cristianisme, l'amistat es troba ben fonamentada en la vida i en la paraula de Jesús. La imatge del Déu-Amor, així com la vida dels primers cristians, tal com apareix en els Fets dels Apòstols i en algunes de les cartes del Nou Testament, forneixen una bona base per al desenvolupament de l'amistat en la vida de les comunitats cristianes. La història del cristianisme ens ha deixat un bon llegat d'amistats notables que honoren la humanitat d'aquell Jesús que els cristians i les cristianes volen seguir: Francesc i Clara d'Assis, Jordà de Saxònia i Diana d'Andalon, Ignasi de Loiola, Francesc Xavier i Pere Favre, Teresa de Jesús i Jeroni Gracián, Francesc de Sales i Joana de Chantal serien només alguns dels casos més remarcables. Sobre l'amistat no manquen estudis i publicacions en el món cristià.

Tanmateix, no fa gaire, Elisabeth Moltmann-Wendel afirmava: «L'amistat és una categoria oblidada en la fe i en la comunitat cristiana». És cert que es parla i s'escriu bastant sobre l'amistat. En l'Església i en les comunitats cristianes l'amor i l'amistat tenen carta de ciutadania; però, realment, potser no tant pel que fa a l'amistat, tot i que aquesta té prou arrels en la mateixa vida i missatge de Jesús. L'amistat no és un tema que tingui cap relleu especial en la reflexió sobre la fe o, parlant en general, en les relacions mateixes que es

donen en el si de la comunitat cristiana. En el millor dels casos més aviat sembla que es tracta d'un tema menor per a la teologia, o, senzillament, d'un somni o d'una il·lusió en la vida, que queda, però, al marge de les coses de cada dia. És cert que no manquen escrits de diversa qualitat i extensió sobre l'amistat; en el moment actual àdhuc comencen a ser abundosos. Però això, no esborra la impressió que l'amistat, si bé resulta interessant, roman finalment quelcom de supererogació, com una mena de luxe humà.

Tanmateix no podem oblidar que l'amistat no sols ha estat objecte d'estimació i de ponderació considerable al llarg de la història, sinó també d'estudis que mostren que és quelcom substancial en l'existència humana. Aristòtil, en la seva *Ètica a Nicòmac*, considerava que l'amistat és d'allò més necessari en la vida. Ciceró mostrà que l'amistat és un element fonamental de la vida política (sí, de la política!). Michel de Montaigne, en els seus *Essais*, s'endinsa en l'amistat des de la vessant de l'experiència psicològica i subjectiva, a diferència d'altres pensadors anteriors que partien més aviat de consideracions morals o teològiques.

La teologia actual no ret gaire honor a l'amistat, tot i que Eberhard Jüngel opini que el Déu que és amor, és precisament l'objecte de la teologia. Tanmateix, al llarg de la història, no hi manquen aportacions al tema des de la perspectiva de la fe cristiana. Tomàs d'Aquino veurà en l'amistat una dimensió teològica, ja que, al seu parer, la relació d'amor amb Déu és amistat. La teologia espiritual ens ha donat obres clàssiques com *L'Amistat espiritual* d'Elred de Rieval, o el *Llibre de l'amic e l'amat* de Ramon Llull. Més recentment, sense que s'hagin prodigat en nombre, hem pogut gaudir d'algunes obres valuoses i interessants sobre el tema: C. S. Lewis ha inclòs en *Els Quatre Amors* un estudi sobre l'amistat; Raïssa Maritain en *Les grans amistats* ofereix un testimoni de les remarcables amistats que deixaren una petja especial en la seva vida i en la del seu marit, Jacques; l'obra de P. Laín Entralgo *Sobre la amistat* ens porta magistralment cap a la història de les moltes i significatives aproxima-

cions del pensament al fet fonamental de l'amistat humana.

Però, tot i que l'amistat segueixi ocupant un lloc en el món de les publicacions, resulta ben simptomàtica la confessió que fa Laín Entralgo quan es refereix a la primera edició de la seva obra sobre l'amistat: «Se'm permetrà que sigui alhora orgullós i humil per dir sincerament que m'ha entristit una mica constatar l'escassa ressonància que ha tingut aquest llibre?».

Tot el que hem anat dient confirma, d'una banda, la importància permanent del tema de l'amistat; i, d'altra banda, el fet que en la pràctica és considerat com un objecte d'estudi relativament secundari, encara que puguin interessar les aproximacions de caràcter pràctic. És per això que no sembla superflu realitzar una nova aproximació des del camp de l'espiritualitat, on el nostre tema no ha estat tractat de manera gaire generosa i on, ben sovint, hom ha indicat només els marges perillosos o ha plantat senyals d'alerta.

L'estudi que aquí proposo realitzar a partir de la persona d'Ignasi de Loiola es justifica pel fet que Ignasi fou gran amic de moltes persones i va ajudar a crear amics i a posar els mitjans per a fer créixer l'amistat. És cert que no ens va deixar cap tractat sobre l'amistat (cosa que no hauria estat gaire del seu estil), ni tampoc cap incitació metòdica i pràctica a la manera dels seus *Exercicis Espirituals*; però la manera com ell va aconseguir amics i va cultivar i promoure l'amistat ens permetrà descobrir en Ignasi un estil personal d'amistat i una manera de promoure-la i desenvolupar-la que ens legitimen que l'anome-

nem «art de l'amistat». Sense grans elaboracions antropològiques o psicològiques formals, que no s'adirien a la manera de ser del sant, però amb una notable percepció profunda i pràctica de la natura del cor i de la sensibilitat dels humans, Ignasi, bé que no ens ofereixi una obra teòrica de gran import, amb la seva vida i la seva manera de procedir ens introdueix en el camí d'una amistat sòlida.

En les pàgines que segueixen, presentarem doncs, primer, com va viure Ignasi de Loiola l'amistat i com la va promoure; i després traurem algunes conseqüències per a poder cultivar i fer créixer aquesta realitat «la més necessària per a la vida» (Aristòtil). Aquesta realitat tan necessària mereix un tractament acurat, ja que, com s'ha fet notar recentment en diverses publicacions, l'amistat és cosa *fràgil*.

1. UNA HISTÒRIA D'AMISTAT

Aquests últims anys, s'ha parlat i s'ha escrit bastant sobre l'amistat en relació amb Ignasi de Loiola. És l'expressió «amics en el Senyor», que es troba només en una de les seves cartes més antigues, la que més sovint ha estat en el centre dels estudis ignasians sobre el tema. Tanmateix no són gaires els escrits que s'endinsen en la manera com Ignasi va viure l'amistat, i encara són menys els que s'ocupen de la manera com ell la fomentava en ell mateix i en els altres. És per això, que em sembla oportú dedicar una reflexió especial al fet que Ignasi fou el nucli del grup dels «*meus* amics en el Senyor», indagant quina fou l'art, diríem, -la mistagogia- que ell emprava perquè brollés i creixés l'amistat.

Des de molt aviat, després de la seva conversió a l'apostolat il·lustrat una vegada va tornar del seu pelegrinatge a Terra Santa, (ja que abans d'aquest viatge havia renunciat a tota mena de suport humà, àdhuc el de l'amistat), Ignasi es va preocupar de cercar companys que fossin pròpiament cordials col·laboradors en el seu projecte «d'ajudar les ànimes». Sabem que el primer grup que va aplegar (Arteaga, Calixto, Càceres, Juanico) no va arribar a assolir l'objectiu últim de constituir una agrupació estable d'amics. Fou un «part prematur»,

com diria després Alfonso de Polanco. Així, doncs, la primera lliçó que sant Ignasi ens deixà sobre l'amistat és la de que es tracta d'un procés delicat, lent i fràgil.

A París, en canvi, on va anar entre altres motius per tal de cercar companys, comença a partir de 1529 una etapa sòlida d'amistat, que serà la primera pedra de la Companyia de Jesús. Pere Favre, quan rememora els dons rebuts durant la seva vida, agraeix a Déu els béns espirituals i materials que havia rebut en compartir l'habitació en el

Col·legi de Santa Bàrbara amb Francesc Xavier i, particularment, amb Ignasi de Loiola.

«Déu va voler que jo ensenyés a aquest sant home, i que mantingués conversa amb ell de coses externes i, més endavant, també sobre les internes. Com que vivíem en una mateixa habitació, compartíem una mateixa taula i una mateixa bossa. Ell m'orientà en les coses espirituals, tot mostrant-me la manera de créixer en el coneixement de la voluntat divina i també de la meua pròpia voluntat. Finalment vam arribar a tenir els mateixos desigs i el mateix voler»².

Quan, deu anys més endavant, el grup d'amics es reuneix a Roma per a deliberar com haurà de ser el seu futur, el primer que es plantegen, abans d'altres qüestions, és si el grup s'ha de dissoldre o si s'ha de consolidar en alguna

forma d'associació; i el que decideixen amb tota fermesa és que no s'ha de dissoldre, ja que es tracta d'una obra que Déu ha realitzat. El grup d'amics, no tan sols ha madurat, sinó que ha adquirit tanta densitat espiritual que en endavant l'amistat estarà a la base de totes les decisions de futur que prendrà el grup reunit per a deliberar.

Els amics de 1540 comencen a dispersar-se per a respondre a les exigències apostòliques. Tanmateix, aquesta dispersió originada per la missió no fa minvar la qualitat de la veritable amistat i, ensem, deixa tot un reguitzell de testimonis de la manera com el que és humà esdevé constitutiu d'una autèntica experiència d'amistat cristiana i espiritual. Seguirem, doncs, la gènesi i l'evolució d'aquesta amistat, amb especial atenció a Ignasi de Loiola com a centre del grup «d'amics en el Senyor».

2. L'AMISTAT EN LA VIDA D'IGNASI

Quan abordem aquest estudi sobre Ignasi i l'amistat ens hauríem de preguntar com concebia Ignasi de Loiola l'amistat, què és el que ell entenia per l'amistat. En realitat, d'una banda, aquesta inclinació a l'amistat es va anar desenvolupant en el temps, particularment després de la seva conversió, com a fruit de maduresa humana i cristiana. D'altra banda, no resulta fàcil dilucidar la qualitat de la seva amistat quan, a partir de 1541, el seu amor ha de passar pel sedàs que suposa la seva condició de Prepòsit General, cosa que fa que no sempre es transparenti el que hi ha en el seu cor, atès que, com ell mateix va confessar, i així ho testimonia González de Cámara: "Qui mesurés el seu amor només amb el que ell mostrava, s'enganyaria de molt"³. Aquest capteniment de govern amorós, practicat per Ignasi, és la plasmació viva d'allò que s'expressa en la Fórmula o Regla de la Companyia de Jesús, on es diu que el Superior ha de tenir sempre present "la bondat, la mansuetud i la caritat de Crist"⁴.

2.1. Una qüestió prèvia

De fet, a partir de les dades que ens ofereix la biografia d'Ignasi, podem distingir tres aspectes o nivells d'amistat en la seva vida. En primer lloc, Ignasi cerca companys d'apostolat. No exclou de cap manera la relació amistosa, però el que sobretot el preocupa és l'ajuda de les ànimes, i per això és important el grup de companys. És aquest tipus d'amistat, el que el va moure a buscar els primers companys a Barcelona i Alcalà, i més endavant a París, per bé que, fi-

nalment, la relació va acabar afirmant-se en l'amistat «en el Senyor», de la que tot seguit parlaré. En segon lloc, a aquesta *amistat amb*, s'ha d'afegir l'amistat envers aquelles persones que són destinatàries de l'apostolat: és així com Ignasi intenta fer-se amic de les persones, de guanyar-se-les, ja que el bé que ell ofereix no és quelcom que s'hagi d'imposar, sinó que ha de ser rebut com un do i, per tant, s'ha d'acollir des del cor, des d'una certa amistat. Aquesta seria una *amistat per a*. En tercer lloc, trobem en Ignasi l'amistat en el sentit més

estricte del terme: l'amistat «en el Senyor», una manera de compartir allò més profund que hi ha en cada ú, i això en reciprocitat. Aquesta és l'amistat que es donarà, sobretot, entre els companys jesuïtes, però no exclusivament amb ells; i, a més, es donarà àdhuc abans d'arribar a formalitzar compromisos apostòlics.

És a dir, es tracta d'una amistat que no neix només *per a* o bé *amb* la tasca d'apostolat, sinó que en alguns casos, l'amistat és allò que sustenta el mateix compromís apostòlic. Aquesta, en sentit més propi, implica una reciprocitat en el conjunt d'aspectes de la vida, tant en els de caire més espiritual com en els de caire més humà i àdhuc material.

Tenint en compte la riquesa i la complexitat que comporta el mateix concepte d'amistat (que ha estat objecte d'estudis profunds des d'Aristòtil, passant per Ciceró, Tomàs d'Aquino i Kant, fins als nostres dies, per esmentar només algunes figures molt prominents) em cenyiré aquí a un sentit ampli i elemental del terme, avalat però, per l'ús acreditat: «Afecció d'una persona envers una altra nada d'una estimació i benvolença mútues més enllà dels lligams de la sang i de l'amor sexual»⁵.

2.2 Disposició d'Ignasi per a l'amistat: els anys previs a la conversió

Es podria dir que en Ignasi hi ha una certa predisposició a l'amistat, ja que els millors testimonis de la seva vida ens diuen que era proper a les persones, comprensiu, amb gran capacitat de relació humana, hàbil per a concordar vo-

luntats, d'actituds sempre desinteressades i ple de benvolença. Recordem només alguns d'aquests testimonis: es diu que era «d'ànim noble i liberal», que en les batalles en les que prengué part i en les dificultats que hagué de passar, «mai no va tenir odi a cap persona», que, a més, destacava en «saber tractar els ànims dels homes, especialment, en acordar diferències i discòrdies»⁶.

Totes aquestes dades ja ens porten a entreveure el substrat humà afectiu d'Ignasi, la seva «capacitat afectiva exuberant»⁷, que es manifestarà de formes diverses en la seva polifacètica vida, i que es troba a la base del do de captar amics i de cultivar una veritable amistat. Tanmateix, per reacció davant d'una excessiva confiança en ell mateix i, en general, en el que és humà, la seva primera actitud després de la seva conversió fou la d'una tendència cap a la solitud i a prescindir del suport dels altres. Així, en els pensaments espirituals que l'ocupaven durant la seva convalescència a Loiola, «se li ofería que havia de ficar-se a la Cartoixa de Sevilla, sense declarar qui era, per tal que el menystinguessin»⁸. I quan és a punt d'embarcar-se cap a Terra Santa no accepta portar cap company: «Bé que se li oferien algunes companyies, no volgué altra cosa que anar tot sol, ja que tota la seva dèria era no tenir altre aixopluc que Déu»⁹.

2.3. «Amics en el Senyor»

Tot i això, Ignasi esdevé poc a poc el nucli d'una autèntica amistat, perquè és capaç d'aglutinar veritables amics en un sentit ple, humà i espiritual. Aquest és el significat de l'expressió amistat

«espiritual» o «en el Senyor»: una amistat amb arrels fondes en el cor i amb una irradiació a totes les zones de la vida personal. És a dir, una amistat plena. Efectivament, ningú no dubta de les fondes arrels de fe que té l'amistat d'Ignasi i dels seus companys. El testimoni de Pere Favre, que hem esmentat, en seria una bona prova. Cenyint-nos al grup dels primers veritables amics, s'ha de recordar que a París tots van practicar els Exercicis Espirituals, es van reafirmar en els seus propòsits de vida evangèlica apostòlica a Montmartre, van realitzar junts pràctiques de devoció (com ara les visites periòdiques a la Cartoixa de Vauvert), i més endavant, quan ja eren a Itàlia, es van lliurar a la pràctica de l'apostolat. Tanmateix la seva vida no es limitava a això, sinó que els amics s'ajudaven en els seus estudis i també econòmicament, compartiren àpats i conversa amable, visqueren moments de treball intens així com d'esbarjo. La descripció de Laínez, sovint citada, resumeix adequadament aquest caràcter d'amistat en un sentit ple del que ara estic parlant:

«De tant en tant anàvem, portant-nos les provisions, a menjar a casa d'un, i després a casa d'un altre. I això, juntament amb el fet de visitar-nos sovint i escalfar-nos junts, crec que ens ajudava molt a mantenir-nos [units]. En aquest temps intermedi el Senyor ens va ajudar particularment, tant pel que fa a les lletres -en les quals vam aprofitar bastant, dirigint-les sempre a la glòria del Senyor i la utilitat del proïsme- com en mantenir un especial amor dels uns amb els altres, ajudant-nos en el que podíem, àdhuc en les coses temporals»¹⁰.

2.4. La deliberació en comú, experiència d'amistat

Cal remarcar aquí la plenitud d'aquesta amistat, la qual assoleix nivells de comunicació tan profundament humans que porten a compartir fins els sentiments més pregons, com són els de l'experiència de la fe, és a dir, els sentiments més profundament humans. És per això que l'itinerari dels amics està marcat per contínues deliberacions «espirituals» que impliquen un sorprenent grau de transparència dels uns envers els altres. Així, ja abans dels vots de Montmartre (1534), deliberaran a fons sobre el seu projecte de vida; i després, quan ja són a Itàlia, abans que la majoria d'ells fossin ordenats sacerdots i atès que es demorava la peregrinació a Jerusalem (que finalment es va frustrar), hauran de deliberar successivament sobre la seva vida de pobresa i de pregària, sobre la preparació espiritual per a les ordenacions i les primeres misses, sobre les seves ocupacions apostòliques, sobre les gestions a fer per al viatge, sobre la visita al Papa per tal d'obtenir la seva aprovació i benedicció i, quan es va tancar la possibilitat de la peregrinació, sobre la manera de posar-se a disposició del Papa. Tot això suposa una gran facilitat per a la comunicació profunda, una disposició generosa per escoltar i per comprendre, una sinceritat sense reserves.

El relat minucios de la llarga deliberació de 1539, que va durar tres mesos i que es va acabar amb la decisió de fundar un nou orde religiós, ens transmet una bona informació de la condició humano-espiritual del grup d'amics: diversitat de països d'origen i de parers, i

ahora unitat en el desig d'un objectiu únic i compartit; afany de cercar els mitjans per a resoldre el problema que tenien plantejat davant la imminent dispersió dels pocs membres del grup; recerca sincera i lliure de la voluntat de Déu; comunicació de les diverses vivències i dels parers personals sovint oposats; creació de mitjans per afrontar la qüestió més difícil, que era la d'introduir l'obediència religiosa en el seu projecte de vida; algunes discrepàncies i tensions que se solucionaven de manera pràctica, etc. Tot això revela prou bé la maduresa humana i espiritual d'aquell grup d'amics que s'anomenaven «amics en el Senyor»¹¹.

D'aquesta manera s'anà realitzant com una simbiosi entre l'experiència de fe i l'experiència humana, cosa que fa més comprensible aquesta expressió: «amics en el Senyor». I gràcies a aquesta integració de fe i vida en l'amistat, de vida interior i vida apostòlica, «fins a la mort del pare, que estimaven amb tot el respecte, aquesta amistat fou l'ànima de totes les obligacions canòniques i d'obediència que ells mateixos es van imposar durant les inoblidables deliberacions de Vicenza i de Roma»¹².

2.5. «Els meus amics en el Senyor»: Ignasi en el centre del grup d'amics

És aquesta plenitud humana de l'amistat el que el mateix Ignasi, animador del grup d'amics, vivia en les seves relacions habituals. Per això, quan Ignasi s'ha d'absentar, es deixa sentir l'aspecte humà de l'amistat que ell mateix, com a promotor dels amics, havia fomentat,

i tots «sentien, com és lògic, l'absència» d'Ignasi, és a dir de qui havia estat l'ànima d'aquella amistat. Tanmateix, juntament amb aquest sentiment humà, seguien vives les arrels espirituals de l'amistat, ja que no fallaven l'entusiasme i la perseverança en la realització dels seus projectes de vida evangèlica¹³. És a dir, es mantenia entre els amics una autèntica amistat humana i espiritual.

Els testimonis sobre el caràcter humà de l'amistat d'Ignasi són abundosos i coincidents. Ens diuen que Ignasi manifestava tant afecte envers la persona que tractava que la posava tota sencera dins el seu cor. «Quan ell volia obsequiar algú, li manifestava una alegria tan gran que semblava que el ficava a dins de la seva ànima. Tenia uns ulls tan alegres...»¹⁴. Endemés, tothom se sentia estimat per ell, perquè «sempre és més inclinat a l'amor; més encara, sembla que tot ell és amor, i així és tan universalment estimat de tots, que no se sap que hi hagi ningú a la Companyia que no li tingui un grandíssim amor, i que no pensi que és molt estimat del Pare»¹⁵.

Tot i que Ignasi era, en general, molt mesurat en les expressions, Xavier ens deixà un preciós testimoni de la profunda amistat de la que era capaç. En efecte, en una de les seves cartes recorda amb llàgrimes als ulls fins a quin punt li arribaren a l'ànima les tendres paraules del seu amic:

«Entre moltes altres santes paraules i consolacions que he trobat en la vostra carta, he llegit les últimes que deien: 'Tot vostre, sense que em pugui oblidar de vós en cap moment, Ignasi'; aquestes paraules, així com les vaig llegir amb

llàgrimes, ara les escric també amb llàgrimes, tot recordant el temps passat i el molt amor que sempre em tinguéreu i em teniu»¹⁶.

Ignasi podrà parlar amb tota veritat de «els meus amics en el Senyor», ja que l'amistat que es formà a París té una veritable paternitat ignasiana, cosa que reconeixien tots els amics i que era confirmada per la pena que els companys experimentaren quan Ignasi hagué de separar-se d'ells per anar a refer la seva salut a Espanya, així com per l'alegria de la retrobada en Venècia al cap de més d'un any¹⁷. Quan Polanco parla de «part prematur» referint-se al fallit primer grup d'amics d'Ignasi, volia indicar de manera indirecta però clara el paper que Ignasi tingué en la gestació del grup d'amics. Els companys, formats en l'escola de l'amistat ignasiana, quan després de 1540 es veuen obligats a dispersar-se a causa de la prioritat del servei apostòlic, seguiran creixent en aquesta relació profundament humana.

2.6. El testimoni de l'amistat de Francesc Xavier i Pere Favre

Són testimoni fefaent del que precedeix aquestes lletres de Favre demanant arduosament notícies dels seus companys i queixant-se de la trigança amb què les rebia i l'enyorança de les notes d'humor de Simó Rodríguez, escrites un any abans de la seva mort:

«Germà meu, Mestre Simó, us prego que vulgueu escriure'm ben sovint, ja que prou sabeu com ens delim en el Senyor amb les vostres entranyes, amb

les vostres obres i amb les vostres dites»¹⁸.

Atès que Ignasi juntament amb Pere Favre i Francesc Xavier formaren el nucli més fort de la naixent Companyia de Jesús, serà interessant recollir algunes dades que mostren fins a quin punt va arrelar entre ells una amistat profunda.

En les cartes de Xavier hi trobem mostres d'una amistat molt profundament humana, que van més enllà de l'anècdota, i fan palès com el que és diví es revela en el que és humà i fa créixer les persones en humanitat. El 27 de gener de 1545 escrivia als companys de Roma:

«Déu nostre Senyor sap com, si us pogués veure, la meva ànima es consolaria molt més que escrivint-vos aquestes lletres tan incertes... Però la molta memòria de les coses passades, quan són fundades en Crist, té aquesta virtut, que gairebé poden suplir els efectes de les notícies del que hom veu. Aquesta presència que tinc tan contínua en l'ànima de tots els que són de la Companyia...»¹⁹.

Xavier, doncs, tenia molt gravats en el seu cor els seus companys, amb els seus rostres concrets, tot guardant una memòria viva de tot el que havien viscut junts. L'experiència de Crist profundament arrelada en l'experiència humana, no sols no debilita l'amistat humana amb una mena d'espiritualisme que seria molt poc cristià, sinó que la consolida i permet que vagi més enllà dels límits de l'espai. A finals del mateix any, el 10 de novembre, Xavier escriu a Europa:

«Després, a Malaca, em donaren moltes cartes de Roma i de Portugal, i

amb elles vaig rebre i segueixo rebent una gran consolació cada vegada que les lleigeixo; i són tantes les vegades que les lleigeixo que em fa l'efecte que estic allà amb vosaltres, o que vosaltres, germans estimadíssims, esteu aquí on jo sóc, si no corporalment almenys en esperit.»²⁰.

Aquest recordar i fer reviure la presència dels amics, aquest complaure's una i altra vegada en els seus escrits o paraules ens parlen clarament d'una humanitat i una sensibilitat que subratllen el caràcter profundament humà d'una amistat «en el Senyor», com diria Ignasi. En definitiva, ens parlen de la humanitat de Déu. El que ens conta Xavier en la carta que escrigué el 10 de maig de 1546 ve a reblar aquesta impressió i convicció:

«I a fi que no m'oblidi mai de vosaltres, a manera de contínua i especial memòria, i per a gran consolació meua, us faig saber, caríssims germans, que he agafat els vostres noms de les cartes que m'heu escrit, que vosaltres escriguéreu amb les vostres pròpies mans, i, juntament amb el vot de professió que vaig fer, els porto contínuament amb mi, per les consolacions que això em dona»²¹.

La sensibilitat és quelcom humà que arriba fins a la tendresa, la qual és aquí més significativa atès que Xavier era l'home dels grans projectes i de les grans audàcies. Res d'això no el porta a desprendre's d'una humanitat amarada de sensibilitat i de tendresa en l'amistat mantinguda i fomentada.

Pere Favre, un esperit tan fi i tan elevat, viu també l'amistat en uns registres molt humans i sensibles: «El plaer en Crist que aquí ens heu donat amb elles

[les vostres cartes] és cosa que no puc escriure ni ho podria ara explicar...»²².

Això ho escrivia el 27 de setembre de 1540. El 17 de novembre de 1541, escrivint a Ignasi de Loiola, revela una vegada més el delit que li ve de saber noves dels seus amics: «[...]aquí tenim deler de saber de vosaltres i, a través de vosaltres, de tots els altres i de les nostres coses. Perquè fins ara no sabem res, ni hem rebut cap lletra vostra des de Ratisbona»²³.

Passen els anys, i la maduresa espiritual d'aquest home privilegiat no ofega la seva sensibilitat humana, sinó que conserva àdhuc com un tarannà lúdic en la seva manera de viure l'amistat.

D'una banda, l'amistat té arrels profundes en una experiència espiritual compartida; però a la vegada és integradora de les diverses dimensions de la persona (sensibilitat, necessitats materials, convivència, etc.). L'amistat tal com la vivien Ignasi i els seus amics coincideix, doncs, amb la clàssica definició de Ciceró:

«És un acord en totes les coses divines i humanes, acompanyat de benivolença i afecte»²⁴.

«El meus amics en el Senyor», deia Ignasi; i, pels indicis que ens permeten de descobrir aquests amics, l'experiència d'*amistat en el Senyor* és una síntesi vital en la que la fe purifica i profunditza el que és humà, mentre que la dimensió humana és com l'esclat de la qualitat de la fe cristiana, la qual té l'home Jesús com a centre. Dins del grup és Ignasi l'inspirador i guia d'aquesta amistat tan plena.

2.7. Ignasi, Prepòsit General

Hom ha escrit el que segueix sobre l'amistat dels primers companys: «Es pot constatar que l'aprofundiment de la seva solidaritat en la fe és proporcional a la disminució dels llaços d'amistat en el nivell afectiu»²⁵. Personalment no crec que això pugui dir-se així pel que fa als companys en les seves relacions prèvies a la fundació de la Companyia. Tanmateix és cert que a partir de la fundació de la Companyia s'imposa un nou tipus de relacions, tant entre els companys (dispersos per diverses parts del món i integrats en un cos que va creixent amb la incorporació de nous membres), com entre ells i el Superior. Implicarà això que desapareix l'antiga amistat? Ja no resultarà possible l'amistat en el nou tipus de vida religiosa que s'inaugura? Com viu Ignasi aquesta nova situació?

Penso que les paraules que Karl Rahner va posar en boca d'Ignasi ens poden orientar bé en l'anàlisi que estem fent sobre l'amistat en Ignasi com a Prepòsit General de la Companyia i, particularment sobre la dels jesuïtes: «Un orde d'àmbit mundial té un govern central i, per tant, les relacions entre els seus membres no es poden regular exclusivament sobre la base de l'amistat i el coneixement mutus». I, més endavant, referint-se a la comunitat jesuítica, afegeix: «Una comunitat fraterna que no ha de resultar falsa i ineficax pel fet de ser sòbria i objectiva, i perquè exigeix de cadascú veritablement una certa renúncia a 'l'escalfor del niu'»²⁶.

Partint d'aquestes aproximacions fetes des del nostre món actual, acostem-nos ara a l'Ignasi que apareix en els seus

escrits i en els testimonis. És obvi que Ignasi haurà de conjugar el seu rol com a Superior General amb l'amistat que ja existia amb els seus antics companys de París i d'Itàlia. A més, Ignasi mantindrà com a jesuïta contactes amb altres persones no jesuïtes, amb les quals entrarà en una autèntica amistat. Vegem alguna vivència sobre cada una d'aquestes realitats.

L'Ignasi superior General era certament sobri en les seves manifestacions afectives: era afable, però no familiar, segons l'opinió de Gonçalves de Câmara²⁷. Tot i això, la seva manera de governar no era freda ni distant, i tothom podia capar clarament el seu afecte, com ho certifiquen les paraules del mateix Càmera que ja hem esmentat: «No se sap de ningú de la Companyia a qui [Ignasi] no li tingui un amor grandíssim, i tampoc que no pensi ser molt estimat del Pare»²⁸. El rostre alegre que Ignasi tenia podria ser un dels dons que facilitaven una relació amistosa. Segons el testimoni de Diego Laínez, aquest rostre va impressionar a un endimoniat de tal forma que va descriure el sant d'aquesta manera: «És un espanyolet petit, una mica coix, amb uns ulls alegres»²⁹. Aquests serien els ulls que manifestaven tanta alegria quan acollia algú que «semblava que se'l volgués ficar al cor».

Si passem ara a l'afecte envers persones concretes, recordem l'emoció de Xavier en llegir les paraules amoroses d'Ignasi. En el cas de Simó Rodríguez, que fou un dels fundadors i que causà greus preocupacions a la Companyia, Ignasi es troba «atrapat entre la seva amistat amb l'antic company dels pri-

mers temps i el que creu que ha de fer com General»³⁰. El mateix Ignasi narra en el seu relat autobiogràfic com, quan era a Vicenza i es sentia malalt amb febre, va anar a visitar el seu amic Simó que era a Bassano i es trobava greu amb perill de mort. I Favre, que l'acompanyava, no podia seguir el pas d'Ignasi que caminava tot de pressa. I el mateix Ignasi afegeix: «Així que vam arribar a Bassano el malalt es va sentir consolat i de seguida es va curar»³¹.

Aquest afecte i delicadesa es mostra també més endavant en mig dels conflictes que sorgiren entre Simó i Ignasi, el qual com a Superior havia de mantenir l'esperit de la Companyia, particularment pel que fa a la direcció de la formació i l'apostolat, cosa que el jesuïta portuguès posava en perill. Ignasi es manté ferm en les seves decisions referents a Simó Rodríguez mirant sempre pel bé comú de la Companyia, però tot i això li manifesta una delicadesa extrema: procura complaure'l concedint-li que deixi Barcelona i torni a Portugal, als seus «aires nats»; en una altra ocasió li permet que ell mateix esculli el lloc on vol residir i mana que li reservin la millor habitació en la residència de Roma... Tot això s'acompanya sempre amb les més profundes mostres d'amor: «No hi ha cap criatura de les que estan a la terra que us tingui avantatge en l'amor que us tinc i en el meu desig de tot bé espiritual i corporal»³². Simó, enmig de les vacil·lacions i resistències a l'obediència, reconeix les delicadeses d'Ignasi i, a distància dels fets, recorda amb sentiment aquell afecte tan profund i tan tendre i, de manera particular, aquella visita tan excepcional que Ignasi

li va fer a Bassano, quan Simó es trobava en perill de mort»³³.

D'ordinari Ignasi, com a Superior, seguia fidelment allò que ell mateix havia deixat estampat en els Exercicis Espirituals: «L'amor s'ha de posar més en les obres que en les paraules»³⁴; i per això expressava el seu afecte amb gestos i reaccions molt variades. Vegem alguns aspectes d'aquestes mostres d'amor: amb gran delicadesa desitjava donar gust als germans, de manera que quan havia de prendre una decisió procurava que aquesta fos la que estava més d'acord amb les preferències de cada ú³⁵; evitava guiar-se per les seves inclinacions naturals envers alguns, i, per tant, si es tractava d'algun afer important en el que la decisió podia interpretar-se com una accepció de persones, ho sotmetia a la decisió d'altres³⁶; demanava que l'informessin sobre el nombre de jesuïtes en tot el món i sobre els més mínims detalls de la vida dels germans, els seus costums i maneres de menjar i de vestir a Portugal i a l'Índia, fins al punt que, per a donar a entendre el gran interès que tenia per conèixer la vida i les circumstàncies dels germans, deia que desitjava saber «quantas puces piquen cada nit als germans»³⁷; sabia també apreciar i riure amb humor els comentaris o els episodis jocosos de la vida comunitària³⁸; tenia una cura especial en acollir els qui venien de diverses parts³⁹; d'altra banda, l'interès per conèixer la vida dels jesuïtes es manifestava de manera particular amb els més joves, als quals ell atorgava especials delicadeses i atencions⁴⁰.

Si en la seva funció de superior religiós, que buscava la maduresa espiritual

de tots, Ignasi es mostrava a voltes rigorós amb els seus amics, això es devia -i així ho entenien ells- a què els volia trempar per a les dures penes que comporta el treball evangèlic per al Regne de Déu⁴¹. I, en general, ell se les empescava per tal que «ningú de la Companyia no tingués la impressió que era tingut en menys estimació⁴²».

Finalment, si volem dissipar tota mena de dubte sobre la manera com Ignasi valorava l'amistat entre jesuïtes, tenim aquesta observació de Càmara: «Ell feia grans elogis del P. Olave quan parlava amb el P. Polanco, i del P. Polanco quan parlava amb el P. Olave, perquè sabia que tots dos eren molt amics»⁴³. D'aquí podem col·legir el que Ignasi pensaria de les «amistats particulars», tan malvistes en èpoques posteriors. Serien aquells tipus d'amistat que fan diferències injustes entre uns i altres i que es tanquen en un món hermètic. És per això que es podria dir que per a Ignasi l'amistat particular «és un problema de justícia, i no d'afectivitat»⁴⁴.

2.8. Amics no jesuïtes

Ja des dels dies de Manresa, si més no, després que van passar unes setmanes de solitud, intensa penitència i tensions espirituals, el Sant viu envoltat d'una devoció colrada d'amistat⁴⁵. A Barcelona, en les primeres setmanes abans que s'embarqués cap a Terra Santa i sobretot a la tornada, es formen al voltant d'Íñigo alguns cercles d'amistats, entre les que sobresurten algunes persones com l'ardiaca Jaume Cassador, Agnès Pascual (coneguda ja des de Manresa) i Isabel Roser.

L'amistat que s'havia iniciat amb l'ardiaca Cassador es fa palesa en el desig que Ignasi té de veure'l abans de començar qualsevol activitat a Espanya: «Quan acabi els estudis, que serà després d'un any a partir de la quaresma present, espero que no hi hagi res que em detingui per a parlar [de la paraula de Déu] en cap lloc de tota Espanya, fins que ens puguem veure allà, tal com tots dos ho desitgem»⁴⁶. I en la mateixa carta, Íñigo («*de bondad pobre*», segons que ell es defineix a si mateix) resumeix l'intensa amistat que el lliga amb moltes persones de Barcelona: «Em sembla, sense cap mena de dubte, que tinc més obligació i deute a aquesta població de Barcelona que a cap altre poble d'aquest món»⁴⁷.

L'estela de les seves amistats va creixent poc a poc. Per exemple, poc després de deixar Barcelona el 1526, Ignasi parla d'un doctor «que és molt amic seu»⁴⁸. Realment les amistats d'Ignasi amb els no jesuïtes formen un camp ample gairebé inexplorat, si no és per les aportacions molt valuoses, bé que fragmentàries, d'Hugo Rahner. Aquest enumera una llarga llista de corresponals d'Ignasi amb els quals sembla que el Sant havia tingut una autèntica amistat, i arriba a afirmar: «Veritablement el cor desbordant d'Ignasi va trobar bon ressò en el dels seus amics; si no tinguéssim en compte aquesta amistat, desfigurariem el retrat del nostre Sant»⁴⁹.

Entre aquestes amistats, Hugo Rahner ha estudiat la remarcable correspondència amb dones, entre les quals en sobresurten algunes com a veritables amigues. Aquestes cartes tenen un volum tan considerable dins l'epistolari ig-

nasità que s'han de considerar com un conjunt particularment significatiu. En elles, encara que es tractin en general afers relacionats amb l'apostolat o amb esdeveniments personals o familiars, sempre s'hi trasllueix un afecte i una cordialitat que són ben indicatius d'una veritable amistat. L'estil amb que s'expressa aquesta amistat és el que correspon al caràcter sobri i a l'educació d'un home de la cort, com era Ignasi⁵⁰, però en el fons hi brilla aquell amor de Déu que fa més nítida i profunda la relació humana. Com diu també Hugo Rahner, «es podria pensar que el seu amor envers aquestes nobles senyores és com l'últim moment de la transformació de l'amor cavalleresc que, segons confessió pròpia, el jove gentilhome d'Arèvalo sentia envers una dona *que no era comtessa ni duquessa, sinó d'una condició més elevada que la de cap d'aquestes*⁵¹. Una mostra del to de profunda i sincera amistat amb què el Sant s'expressava podria ser la d'aquestes paraules d'una carta a Isabel de Vega: «Us tinc i us tindrè sempre tan endins en la meva ànima que cap cosa que, en el Senyor nostre, sigui de servei i consol de V. Senyoria no voldria jo ni podria faltar-vos, dins de les meves poques forces»⁵². Hi ha una tal Maria, la identificació de la qual no ha estat fins ara possible, i que Ignasi designa com «la meva molt estimada germana en Crist

nostre Senyor», a la que Ignasi li escriu una mena de retret amistós: «Realment em sembla que vós esteu més en la meva ànima que jo en la vostra, ja que penso que hi ha una mateixa raó perquè vós us recordeu de mi...»⁵³. Ignasi li demana ajuda per als seus amics de París que han de partir per a la peregrinació a Terra Santa, i espera que l'amistat es tradueixi en obres...

Finalment, Íñigo, que al llarg d'anys de pelegrinatge va compartir la vida de molts pobres i que, ja a Roma, va acollir centenars d'ells a la casa de la Companyia, pensa que cultivar l'amistat amb els pobres és una de les formes més privilegiades d'amistat, ja que «l'amistat amb els pobres fa que siguem amics de Rei etern»⁵⁴, segons el que es diu en una famosa carta que per encàrrec d'ell va escriure el seu secretari Polanco.

Es pot concloure, doncs, que tot i que en l'amistat d'Ignasi s'hi poden descobrir diversos graus i nivells, i que aquesta amistat no era sempre recíproca, tanmateix era una amistat *profunda* arrelada en una amor veritable i autèntic; era *afectiva*, ja que es manifestava a través d'una viva acollida humana, i era una amistat *sòbria en les seves expressions*, d'acord amb l'educació i les diverses circumstàncies de la vida d'Ignasi.

3. ART O MISTAGOGIA DE L'AMISTAT

Henri Brémod va afirmar, fa temps, que els Exercicis són l'autobiografia d'Ignasi elaborada pedagògicament. Pel que fa a l'amistat no podem mantenir que Ignasi hagués elaborat una pedagogia, però és cert que la seva experiència personal el va ajudar, com hem vist, a conduir altres vers la veritable amistat. Es pot ben dir, doncs, que l'autor dels Exercicis Espirituals, gran pedagog i mistagog, també ho és pel que fa a l'amistat, que és un art que requereix alguna mena d'ensinistrament.

Abans d'entrar en aquest camp de l'art i de la pedagogia ignasiana de l'amistat s'imposa aclarir alguns pressupòsits. En primer lloc, per a Ignasi Déu té la primacia de tot i és el centre d'atracció de totes les coses, el medi diví per a integrar-ho tot. Per tant, també l'amistat, almenys en el seu sentit més ple i autèntic, té en Déu el seu centre i el seu pol d'atracció. En segon lloc, s'ha d'afirmar

que aquesta primacia de Déu no implica cap mena de dualisme ni, menys encara, d'eliminació del que és humà, ja que per a Ignasi el Déu comunicat en Jesucrist és un Déu autor de la naturalesa i de la gràcia, i el servim i li donem glòria quan respectem les dues esferes que tenen ambdues en ell el seu origen i el seu punt de convergència⁵⁵. I, en tercer lloc, no hem d'oblidar que, quan parlem de l'amistat,

ens referim a una realitat que és totalment gratuïta i que, per tant, hom pot oferir vies per facilitar que neixi i s'alimenti, però no pot ser produïda de manera infal·lible per cap mitjà.

Tenint en compte aquests pressupòsits, podem distingir en aquest art ignasià de l'amistat dos aspectes units estretament, bé que diferenciats: d'una banda, l'ús de mètodes més explícitament evangèlics o de fe, i d'altra, el recurs a mitjans naturals. El primer que Ignasi ens diria és que l'amistat té un procés molt lent, i que és molt fràgil. Això és el que l'experiència li va ensenyar sobre la relació amb el primer grup de companys que va reunir ja a

Barcelona i que el van acompanyar a Alcalà i a Salamanca. Quan, ja a Roma, vers el final de la seva vida, s'interessa per ells i fa un cert balanç de la seva història posterior, el resultat no és gaire brillant. Tal vegada podria també aplicar-se a l'amistat allò que Ignasi deia dels seus estudis abans d'anar a París, «que, com que l'havien fet passar endavant tan de pressa, es trobava molt mancat de fonaments»⁵⁶. Aquest fonament de l'amistat el posaria més endavant amb els Exercicis Espirituals, certament realitzats en la seva forma completa, ja que fou així com va guanyar-se Favre i Xavier⁵⁷. I el mateix s'hauria de dir pel que fa als altres amics.

1. PEDAGOGIA DE L'AFECTIVITAT ESPIRITUAL

1.1. L'experiència afectiva de Déu

S'ha dit moltes vegades que els Exercicis són una pedagogia de l'afectivitat i àdhuc «una escola superior de l'amor de Déu». El Dr. Contarini va trobar en Ignasi un «mestre de l'amor», i en els Exercicis una nova teologia, la «teologia del cor». De la seva banda, Favre, quan donava els Exercicis al teòleg Cochleus, va constatar l'alegria d'aquest perquè havia trobat, finalment, un «mestre del cor».

Ja en el *Principi Fonament*, d'una manera discreta però efectiva, s'orienta l'exercitant en el sentit de l'amor, ja que l'home és creat «per a», és a dir, en ordre a viure una vida relacional en la gratuïtat, en el respecte i en el servei de l'Altre. Això és equivalent a dir que el sentit de l'existència humana es troba en l'amor. És en aquesta orientació de la seva vida on la persona humana ha de trobar la seva *salvació*, és a dir, la plenitud de la seva existència, «salvar la seva ànima».

Al llarg de l'experiència dels Exercicis Espirituals hom ha d'intentar fer-los des del centre de la seva persona, posant en joc tota la seva activitat imaginativa i intel·lectual fins a arribar a «sentir i assaborir internament» [EE 2]. És per això que l'actitud afectiva ha de tenir prioritat i s'ha de viure amb tota finor, ja que és per aquí que es pot assolir una més íntima relació amb Déu (cf. EE 3). Endemés, totes les contemplacions de la segona, la tercera i la quarta setmana es dirigeixen a una relació profundament afectiva, de veritable amistat amb el Senyor, conegut, estimat, seguit fins a compenetrar-se amb el seu dolor i el seu goig. I tot el conjunt dels Exercicis ajuda a disposar-se per assolir aquella comunicació íntima «*immediate*» amb Déu, fins a deixar-se abraçar per Ell (cf. EE 15). És així com la mistagogia dels Exercicis Espirituals es situa en la perspectiva de l'aliança amorosa de Déu amb l'exercitant.

No és d'estranyar, doncs, que en moments importants dels Exercicis aparegui l'amistat, en termes propis o equivalents. En el mateix inici de l'experiència, quan es descriu el «col·loqui» [EE 54], Ignasi el presenta com una relació entre dos amics: «Com un amic parla a un altre». Trobem la mateixa paraula en l'exercici de les Dues Banderes, quan presenta a Jesús que «a tots els seus servents i *amics* envia a una tal expedició, encomanant-los que vulguin ajudar tothom» [EE 146]. També en la quarta setmana, quan es presenta l'ofici de consolador que és propi del Ressuscitat, diu que hom l'ha de comparar amb la manera com «uns amics solen consolar els altres» [EE 224].

Finalment, bé que aquí s'empra l'expressió «amant», en la *Contemplació per aconseguir amor* s'explica el procés del reconeixement dels dons de Déu i la consegüent correspondència a aquests dons mitjançant l'experiència de l'amor i de l'amistat: «L'amor consisteix en comunicar de les dues parts, a saber, a donar i comunicar l'amant a l'amat el que té o pot; així, al contrari, l'amat a l'amant [EE 231]⁵⁸. Aquests quatre pasatges estan ben plens de significació humana i espiritual.

En efecte, l'amistat no sols il·lumina, sinó que en realitat constitueix la mateixa experiència de quatre realitats importants de la vida cristiana, com són *la pregària, l'apostolat, la relació personal amb Crist i l'aliança amb Déu experimentada en la vida*. Ignasi s'anticipa a Teresa de Jesús quan presenta l'oració com una relació d'amistat «com un amic parla a un altre»; i així els Exercicis Espirituals són un entrenament a aquesta vivència de l'amistat, ja que recomanen que cada exercici s'acabi amb un col·loqui, que és la manera de relacionar-se amistosament amb el Senyor. En l'exercici de les Dues Banderes, els apòstols que el Senyor envia són «amics», i l'apostolat esdevé una relació d'amistat per «ajudar». A més, el Ressuscitat es fa present en l'actitud de consolador, que és el que més s'assembla als amics que es consolen els uns als altres: d'aquesta manera la relació amb Crist és viscuda en forma d'amistat. I la Contemplació per aconseguir amor, que vol preparar l'exercitant per a prolongar en la vida l'experiència espiritual dels Exercicis, el porta a convertir la totalitat de la seva exis-

tència en descobriment agraït de l'abundància de dons de Déu lliurats grautíament en la vida, de manera que aquesta esdevingui una relació de resposta amorosa al Senyor. I aquesta relació s'haurà de viure «més en els fets que en les paraules». L'amistat es troba, doncs, segons la pedagogia dels Exercicis Espirituals, en el cor de la vida cristiana. Quan Ignasi parla dels seus primers amics de París, indica de manera subliminar la relació entre amistat i Exercicis expressant-se d'aquesta manera: «En aquell temps conversava amb el Mestre Pere Favre i amb el Mestre Francesc Xavier, que ell havia guanyat per al servei de Déu per mitjà dels Exercicis»⁵⁹.

1.2. «Que Crist es vagi formant en vosaltres»

1.2.1. Contemplar

La divino-humanitat de Crist va configurant l'exercitant tot al llarg de l'experiència espiritual dels Exercicis. Efectivament, la constant i «repetida» relació amb el Senyor ja des del primer col·loqui de la primera setmana, i després en les que segueixen, es realitza amb una forma de *contemplació* que convida a la immersió plena en la vida del Senyor, des d'allò que és més exterior i humà fins a la seva mateixa intimitat. Les contínues *repeticions* ajuden per a què l'exercitant avanci més en la conformació de tota la seva vida en totes les seves dimensions, segons el Senyor. Els Exercicis practicats segons aquest procés i amb aquesta manera de procedir són, doncs, una mistagogia per tal que l'exercitant, en la seva vida diària

fora dels Exercicis, faci present el Senyor, sigui testimoni de la seva vida, estimi com Ell estimà amb un cor d'home i com a revelació del Pare. La vida d'una persona que fa els Exercicis segons el mètode ignasià pot ser una vida profundament humana, com la de Jesús, i profundament epifànica, com la de Crist, mitjançant una «amistat en el Senyor».

1.2.2. Orar «sobre les potències de l'ànima» i «sobre els cinc sentits corporals»

Per aquest procés transformador de les setmanes dels Exercicis ajuda una de les maneres d'orar que Ignasi proposa com a part integrant dels Exercicis Espirituals: orar «sobre les potències de l'ànima» i «sobre els cinc sentits corporals» [EE 246-248], ja que es tracta d'un recurs de la pregària per a guiar-se en l'ús d'aquestes capacitats humanes seguint la manera humana amb la que les vivia el mateix Jesús. En el fons, es tracta d'incorporar en la pròpia vida la manera de sentir de Jesús (els seus records, els seus pensaments i valors, els seus afectes i opcions) així com la seva manera de relacionar-se (mirar, veure, escoltar i dialogar, tocar, la sensibilitat, els gustos i la manera de percebre i de fruit de la naturalesa i de les persones). Tot això constitueix una rica orquestració del món interior i de la relació amb l'exterior de l'exercitant, que té una importància cabdal en el desenvolupament d'una veritable amistat en la que el que és humà i el que és espiritual s'integren en una autèntica maduresa.

En aquest procés d'una madura integració cal tenir en compte que, per a Ignasi, els sentits són les portes de la persona, ja que és a través d'ells que expressem el nostre món interior i alhora, també a través d'ells donem entrada en nosaltres al món exterior. És per això que s'ha de posar una cura especial en custodiar bé aquesta porta com a forma privilegiada d'obertura als demés. En les Constitucions de la Companyia es diu: «Tots guardaran especialment de tot desordre les portes dels sentits (en particular els ulls, les oïdes i la llengua)»⁶⁰.

Tal vegada no sempre som prou conscients que uns Exercicis ben practicats són un camí d'autèntica humanització, una humanització a l'estil de Jesús. I en aquesta humanització es dona una veritable simbiosi, una certa forma d'unió hipostàtica, d'allò que és humà i d'allò que és diví, cosa ben pròpia d'una autèntica concepció cristiana, en la que aquestes dues dimensions no es juxtaposen.

1.3. «La unció de l'Esperit Sant»

El número 414 de les Constitucions de la Companyia de Jesús ens pot aportar una llum estimable en la qüestió de la relació humana madura que arrela en l'acció de l'Esperit en els nostres cors:

«Tot i que això [la manera de comportar-se dels membres de la Companyia en les seves relacions humanes] només ho pot ensenyar la unció de l'Esperit Sant, tanmateix hom pot oferir alguns consells».

Aquest text, que es refereix a la formació dels jesuïtes per a l'apostolat, indica que hom ha de parar atenció a la manera com es tracten les persones, les quals, generalment, seran molt diverses (per sexe, caràcter, país, cultura, etc.); i tot concedint que caldrà donar algunes orientacions per a procedir com cal en aquestes relacions, afirma que la guia fonamental ha de ser la unció de l'Esperit Sant. És a dir, per a Ignasi la relació veritablement humana ha de procedir d'una arrel profundament divina; però, a la vegada, aquesta es manifesta en el que és humà en les nostres vides, de tal manera que el que és diví en la nostra condició no supleix l'atenció que hem de prestar al que és més estrictament humà i, per això, hem de posar també tots els mitjans naturals.

Per tant, la mistagogia ignasiana que acabem d'exposar ens acosta més al sentit ple i integrador del que és humà i del que és diví, que s'expressa amb la frase «els meus amics en el Senyor». Tal com diu Hugo Rahner després de parlar de l'amistat d'Ignasi, «la seva figura humana no necessita cap mena d'oripells. La seva humanitat irradia des de l'interior, perquè el seu cor estava tot ple del resplendor de la humanitat de Crist nostre Senyor»⁶¹.

Ignasi es trobaria en plena sintonia amb aquella expressió tan diàfana d'Elred de Rieval: «l'amistat neix en Crist, creix en Crist i en Crist es plenifica»⁶². I encara més, quan glossa l'expressió de la primera carta de Sant Joan: «Déu és amistat»⁶³.

2. ELS MITJANS NATURALS

No ens consta que Ignasi conegués l'obra clàssica sobre *L'amistat espiritual* d'Elred de Rieval. Tampoc no ens consta explícitament que Ignasi hagués recorregut a l'obra de Ciceró *De Amicitia*, que tingué tanta influència en la tradició cristiana, ni tampoc als més antics capítols d'Aristòtil sobre l'amistat que hi ha en la seva *Ètica a Nicòmac*, bé que és molt probable que tingués algun coneixement directe d'aquests escrits durant els estudis que va fer a la universitat de París. En tot cas no va desenvolupar pel que fa a l'amistat un esquema d'iniciació pràctica a l'estil del que va fer en els Exercicis, per als quals, a més de la seva experiència personal, es va servir certament d'altres lectures i coneixements. Per tant, sembla cosa supèrflua buscar dependències o influències d'autors o de teòrics de l'amistat. Les fonts d'on va brollar la seva art de l'amistat serien més aviat les seves qualitats personals per a la relació amistosa i el seu sentit pedagògic i pràctic, és a dir, els «mitjans naturals» amb els quals els homes intentem respondre a Déu, «que demana la cooperació de les seves criatures»⁶⁴.

2.1. L'amor

El punt de partida d'aquest art és *el veritable amor a la persona*. Si no es parteix d'aquesta actitud fonamental, tot altre recurs humà serà pura estratè-

gia o tal vegada manipulació. L'amor s'expressava en l'extraordinària afabilitat d'Ignasi: «Aquesta afabilitat es feia palesa quan sempre que es trobava per casa amb algun germà li mostrava un rostre tan somrient i una actitud d'acollida que semblava que se'l volia ficar dins l'ànima. Pel que fa als qui arribaven o partien de viatge, menjava amb ells la primera vegada o l'última, i s'acomiadava de cada un amb molt d'amor»⁶⁵.

2.2. Compartir les coses espirituals i les materials

Suposada aquesta disposició inicial i fonamental, el pas següent indispensable serà el de compartir, especialment quan ho permetin la convivència o la proximitat física. Tots els testimonis ens parlen de la comunitat de béns que establiren a París i, més endavant, a Itàlia. L'ajuda espiritual que Ignasi ofería en les seves converses, les seves orientacions espirituals i, després, els seus Exercicis Espirituals eren com una porta d'entrada a l'amistat. Aquesta fou la manera com anà creant al seu voltant vincles afectius. I aquesta ajuda espiritual anava acompanyada de l'ajuda material als companys, als qui prestava ajut econòmic utilitzant les almoines que ell rebia de Barcelona o que, més endavant, ell mateix recollia en les seves sortides d'estiu a Flandes i a Londres. Hi hagué

també l'ajuda, no del tot lliure de picardia, que Ignasi prestà al renuent Xavier procurant-li alumnes per a les seves classes. Però hi havia reciprocitat, ja que Ignasi, un estudiant veterà, rebia el suport dels seus companys en els estudis. Adhuc, quan al final de l'etapa de París Ignasi decideix, a instàncies dels seus companys, tornar a la seva terra per tal de recuperar la salut, els companys li procuraran una cavalleria per al viatge. Per la seva banda, ell visitarà en aquesta ocasió les famílies dels companys en distintes poblacions d'Espanya⁶⁶.

Alfonso de Polanco fa una bona síntesi quan, després de parlar de la primera manera com va anar creixent l'amistat (és a dir, el compromís espiritual i apostòlic de Montmartre), afegeix:

«El segon mitjà per a la conservació d'aquests companys fou el tracte entre ells i la freqüent comunicació. Perquè, bé que no vivien en un mateix lloc, acostumaven a menjar junts ara a casa d'un, ara a casa d'un altre, i s'ajudaven els uns als altres en les coses espirituals i també en les temporals; i d'aquesta manera s'alimentava i creixia entre ells l'amor en Crist»⁶⁷.

2.3. Comunicació: converses i cartes

De manera particular l'amistat progressava gràcies a aquella forma privilegiada de compartir que és *la comunicació de paraula i per escrit*. En les trobades a les que suara em referia és evident que la conversa i el diàleg entre els companys hi tenia una part molt important. Tanmateix no tota comunicació té aquell grau de profunditat que, segons

Sant Tomàs, caracteritza la veritable amistat, val a dir, la comunicació de les vivències més íntimes i personals. «Veritable signe d'amistat és que l'amic reveli al seu amic els secrets del seu cor. Perquè com que els amics tenen un cor i una sola ànima, no sembla que l'amic tregui fora del seu cor allò que revela a l'amic»⁶⁸. D'aquí que un símptoma de la facilitat i profunditat que els amics ignasians havien assolit en la comunicació és la pràctica de la deliberació en comú tal com la van realitzar diverses vegades, a París, a Venècia, a Vicenza, a Roma. Deliberar en comú per a cercar la voluntat de Déu sobre el grup i prendre decisions compartides suposa una capacitat de transparència dels uns envers els altres, i una facilitat de comunicació que arriba a tots els nivells de la vida personal, des dels més senzills de la vida quotidiana fins a les vivències més profundes de la fe. L'amistat dels companys anava progressant «amb la comunicació de totes les coses i dels cors», segons ens diuen. I això, «amb suavíssima pau, concòrdia i amor»⁶⁹.

Aquesta comunicació era mantinguda mitjançant la correspondència quan es trobaven separats per la distància, tal com ja hem vist en els casos de Favre i de Xavier. Més endavant, quan Ignasi escrigui les Constitucions de la Companyia, aconsellarà com a mitjà que pot contribuir molt a la unió entre els jesuïtes, «la molta comunicació»⁷⁰. Atès que la vida dels jesuïtes es consagra a treballs en llocs molt distants i en hores molt diverses, cosa que no permet les trobades freqüents per a la pregària ni la vida ordenada d'un monestir, «hom

ha pogut dir que la correspondència és, d'alguna manera, la litúrgia que celebren els jesuïtes»⁷¹.

2.4. Exquisit respecte als germans

L'actitud de respecte pràctic que Ignasi mantenia envers tots és fonamental per al progrés en l'amistat, i per això veiem que ningú es podia sentir jutjat per ell. Cridava l'atenció que Ignasi tenia «una gran simplicitat en no jutjar a ningú i en interpretar-ho tot bé»⁷². «El nostre Pare parla sempre bé de tots...»⁷³. I, a més: «El Pare no es creu mai res del que diuen de mal sobre un altre; i, en tot cas, demana que li ho comuniquin per escrit»⁷⁴. I aquesta actitud d'interpretar sempre bé les coses dels altres era una cosa tan notable i tan coneguda de tots que, segons Ribadeneira: «Eren ja com

un proverbi, entre aquells que el tractaven, les interpretacions del Pare excusant les faltes dels altres»⁷⁵.

L'amistat es fa palesa també i es fomenta amb mil detalls, com els que hem vist ja més amunt, referents a la manera que tenia Ignasi de relacionar-se amb els seus germans. No cal ara insistir més en aquests detalls, i acabo aquest capítol sobre els recursos humans de l'amistat recordant allò que deia Càmera sobre la particular manera que tenia Ignasi de fomentar l'afecte en els germans: «1r) La gran afabilitat del Pare, 2n) La gran cura que té de la salut de tots, la qual és tan gran que hom no la pot lloar com mereixeria, 3r) El Pare procedeix de tal manera que aquelles coses que podrien ferir el súbdit no les diu mai si no és a través d'un altre...»⁷⁶.

Segons l'anàlisi que acabem de fer, l'art ignasià de l'amistat és un cas particular de la pedagogia espiritual pròpia d'Ignasi, una part essencial de la qual és la *integració* de la dimensió de la fe amb la dimensió que podríem dir natural. El qui vagi seguint aquesta iniciació espiritual anirà avançant en la via d'una amistat amb els amics plena de força divina i alhora en la d'un amor per Déu, tot ple d'un profund escalf humà.

La història confirma aquesta especial capacitat de la pedagogia ignasiana per al desenvolupament de l'amistat i l'afectivitat. Ja hem dit que els Exercicis s'han entès des dels seus orígens com una pedagogia afectiva o del cor, de manera que la teologia dels Exercicis de sant Ignasi és considerada com una *theologia cordis*. D'altra banda, s'ha afirmat també que l'humanisme que marca la pedagogia de la Companyia de Jesús és «l'humanisme del cor» (François Charmot), contraposat al de la pura in-

tel·ligència dels coneixements. Valguin aquestes constatacions com indicis del pes que l'afectivitat i la dimensió de l'amistat ha tingut en la tasca de la Companyia en tant que continuadora de l'obra inicial d'aquells primers «amics en el Senyor» als que «Déu es comunicava com a un amic».

Tanmateix, per acabar amb una confirmació de tot el que precedeix, vull fer esment de dos episodis personals i significatius en la història de la Companyia de Jesús, la Companyia que Xavier va

definir com a «Companyia d'amor»: em refereixo a l'apostolat de l'amistat de Mateo Ricci i a la mística de l'amistat d'Egide van Broeckhoven.

Mateo Ricci és ben conegut pel seu apostolat pioner de la inculturació i del diàleg intra-religiós, -com anomenaríem avui la seva dèria apostòlica- en el món molt selecte de la Xina. Matemàtic, astrònom, lingüista, pensador i pastoralista agosarat, va guanyar-se un notable prestigi a la capital de la Xina, a la cort, on va rebre un indiscutit reconeixement amb tota mena d'honors científics. Ricci, enmig del seu apostolat intens i compromès, va escriure una obra sobre l'amistat que fou rebuda com un dels millors obsequis per la família reial, i va arribar fins a reconèixer que l'amistat li havia obert més portes a la Xina que tot el seu saber:

«Aquesta *Amistat* m'ha donat més crèdit a mi i a tota Europa que tot el demés que jo he fet. Perquè les demés coses donen el crèdit de coses mecàniques o d'obres manuals i instruments, però aquesta dóna crèdit de cultura, d'engeni, de virtut. Per aquesta raó l'obra ha estat llegida i rebuda amb gran aprovació, i ja l'estan imprimint en dos llocs distints»⁷⁷.

Pel que fa Egide, un jesuïta obrer místic que va morir dins la fàbrica el 1967, tenim el testimoni feient dels seus escrits íntims, en els quals es revela que la seva experiència privilegiada de la Santíssima Trinitat està totalment mediada per l'experiència abassegadorra de l'amistat humana. Aquesta identificació de la vivència del misteri d'amor en les persones divines i de la relació amistosa humana és el que porta a Egide

a decidir-se definitivament per la mística ignasiana de trobar Déu en la realitat concreta de la vida humana, superant el dubte que tenia sobre si havia d'inclinar-se cap a la Cartoixa. L'amistat, i l'amistat amb els pobres, és el centre de les profundes gràcies místiques d'Egide. Referint-se a l'experiència del Sinaí, que és clàssica en literatura mística cristiana, Egide ens comunica la seva vivència de Déu en l'amistat, en les amistats concretes:

«El lloc on trobem Déu, la bardissa que crema, és el món d'avui i, en el seu cor, totes les amistats...»⁷⁸.

Per a Egide, l'amistat veritablement humana és espiritual, i aquesta és profundament humana⁷⁹. En conseqüència, el nucli de l'apostolat i l'anunci actiu del Regne és per a Egide l'amistat: «L'apostolat és l'amistat»⁸⁰.

Així, doncs, l'expressió ignasiana que ha motivat la nostra exposició no serà gens aliena a l'experiència d'Egide; i per això ell, que molt possiblement no arribà a conèixer-la, ens ofereix una excel·lent aproximació al sentit de «els meus amics en el Senyor» quan escriu:

«Si tinguéssim la gosadia de veure veritablement el que hi ha de diví en la floració del que és humà, estimaríem els homes, els nostres amics i el nostre treball, l'art, etc., amb una força divina i Déu amb una espontaneïtat humana. Però en el nostre amor humà ens aturem constantment a causa d'allò que considerem amor a Déu, i també en el nostre amor a Déu a causa d'allò que considerem amor humà»⁸¹.

Que aquestes sumàries referències a l'experiència apostòlica i espiritual d'uns jesuïtes representatius de dos

camps importants de l'apostolat de la Companyia serveixin per a corroborar com l'amistat que Ignasi va cultivar en «els meus» amics va deixar empremta en la vida posterior de la Companyia; i també com, a la vegada, l'experiència i l'art ignasià de l'amistat és font inspiradora de veritable amistat humana en

aquelles persones que, jesuïtes o no, beuen de l'espiritualitat d'Ignasi. Aquesta tradició, mantinguda fins avui, té sens dubte la seva arrel en els Exercicis ignasians, que culminen en l'experiència *del Crist present avui dia, que segueix fent el seu ofici de consolar com un amic consola un amic.*

1. El text d'aquest quadern EIDES-AJUDAR és fonamentalment el d'una intervenció en el col·loqui «L'amitié spirituelle», que es va tenir al Centre Sèvres - Facultés Jésuites de Paris, els dies 13 i 14 d'octubre de 2006 i publicada per Médiasèvres 2006, dins *Cahiers de Spiritualité*, 138.
2. Memorial 7-8, dins *En el corazón de la Reforma. «Recuerdos espirituales» del Beato Pedro Fabro, S.J.*, introducció, traducció i comentaris per Antonio Alburquerque, S.J., Bilbao - Santander, Mensajero - Sal Terrae, col·lecció MANRESA, 7-8, pàg. 115-116.
3. Memorial, 105, dins *Recuerdos Ignacianos. Memorial de Luis Gonçalves da Câmara*, versió i comentaris de Benigno Hernández Montes, Bilbao-Santander, 1992, Mensajero-Sal Terrae, col·lecció MANRESA, pàg. 95.
4. *Formula*, capítol 3.
5. INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Diccionari de la Llengua Catalana*, 1995.
6. Juan Alfonso DE POLANCO, *Summarium hispanum*, 5-6 (FN, I, 155). Vegi's a: Antonio ALBURQUERQUE, *Diego Laínez, S.J. Primer biógrafo de S. Ignacio*, Bilbao-Santander, 2005, Mensajero-Sal Terrae, col·lecció MANRESA, pàg. 129-130.
7. J. GRANERO, *San Ignacio de Loyola. Panoramas de su vida*, Madrid, 1967, Razón y Fe, pàg. 20.
8. *Autobiografía*, n. 12.
9. *Ibid.*, n. 35.
10. Diego LAÍNEZ, «Carta a Polanco de 16 de junio de 1547» (FN, I, 102-104), dins: ALBURQUERQUE, *Diego Laínez...*, pàg. 180-181.
11. Això està molt desenvolupat en els documents fundacionals (MHSJ, MI, I, sèrie 3ª, t. I, pàg. 1-7) així com en nombrosos comentaris moderns.
12. H. RAHNER, *Ignatius von Loyola. Briefwechsel mit Frauen*, Freiburg, 1956, Verlag Herder, pàg. 484. Traducció francesa: *Ignace de Loyola. Correspondence avec les femmes de son temps*, II, Paris, 1964, Desclée de Brouwer, pàg. 224.
13. Un dels primers companys ho recordava així: «Els companys, tot i que sentien molt la seva absència [d'Ignasi], no per això van afluir en els seus propòsits, ja que tota la seva fortalesa i esperança estaven posades en Déu» (Simón RODRÍGUEZ, *Origen y progreso de la Compañía de Jesús*, estudio introductorio, traducció a partir de los originales portugués y latino y notas por Eduardo Javier Alonso Romo, Bilbao-Santander, 2005, Mensajero-Sal Terrae, Col·lecció MANRESA, 21, pàg. 60).
14. *Recuerdos Ignacianos*, n. 180.
15. *Ibid.*, n. 86.
16. 29 gener 1552 (*Monumenta Xaveriana*, I, 668).
17. Cf., per exemple, RODRÍGUEZ, *Origen y progreso...*, n. 21 i 42.
18. 10 de juny de 1545 (*Fabri Monumenta*, 328).

19. *Mon. Xav.*, I, 366.
20. *Mon. Xav.*, I, 388.
21. *Mon. Xav.*, I, 403-404.
22. *Fabri Monumenta*, 44.
23. *Fabri Monumenta*, 135.
24. *De Amicitia*, 20.
25. G. WILKENS, «Compagnons de Jésus. La Genèse de l'Ordre des Jésuites», *Recherches*, 14, Rome, 1978, CIS, pàg. 190.
26. K. RAHNER, «Palabras de Ignacio de Loyola a un jesuita de hoy», dins K. RAHNER - P. IMHOF - H. NILS LOOSE, *Ignacio de Loyola*, Santander, 1979, Sal Terrae, pàg. 29-30.
27. *Recuerdos Ignacianos*, n. 89.
28. *Ibid.*, n. 86.
29. *Ibid.*, 180.
30. André RAVIER, *Ignace de Loyola fonde la Compagnie de Jésus*, Paris, 1973, Desclée de Brouwer-Bellarmin, pàg. 188.
31. *Autobiografía*, n. 97.
32. RODRÍGUEZ, *Origen y Progreso...*, pàg. 130, 132.
33. *Ibid.*, pàg. 137.
34. *Ej* 230, 2.
35. *Recuerdos Ignacianos*, n. 103, 112, 114, 116, 263, 357.
36. *Ibid.*, n. 330.
37. *Ibid.*, n. 87.
38. *Ibid.*, n. 192-193, 218, 296, 302, 327.
39. *Ibid.*, n. 89.
40. *Ibid.*, n. 46-47, 67, 212, 215.
41. *Ibid.*, n. 104-107.
42. *Ibid.*, n. 330.
43. *Ibid.*, n. 103.
44. Jean-Marie GUEUILLETTE, «Entre nous, le Christ», *Christus*, 209 (Javier 2006), pàg. 68.
45. *Autobiografía*, n. 34. Aquesta amistat pot comprovar-se a través de la pervivència de la relació amb la família d'Inés Pascual, després que Ignasi va sortir de Manresa i al seu retorn de Terra Santa. També pels testimonis dels processos de canonització, ja que, a pesar de la tendència de les persones devotes «a dir grans coses... creixent després la brama de dir més del que era» (n. 18), en conjunt deixen entreveure una profunda relació humana i amistosa que es consolidà entre el pelegrí i bastants persones de Manresa.
46. Carta de 12 de febrer de 1536, dins *Obras de San Ignacio de Loyola*, BAC, 5a. edició, pàg. 726.
47. *Ibid.*
48. *Autobiografía*, n. 62.
49. RAHNER, *Briefwechsels...*, pàg. 485. (*Correspondance...*, II, p. 226-227). Es pot veure en la pàg. 485 (p. 225-226 de l'edició francesa) una llarga enumeració de persones amb les que Ignasi va fer amistat, amb les pertinents referències als textos de la correspondència.
50. Una mostra d'això és la manera com eren acollits els convidats a la seva taula: «La vostra Mercè es pot quedar amb nosaltres, si vol fer penitència» (CÀMARA, *Recuerdos Ignacianos*, n. 185).
51. RAHNER, *Briefwechsels...*, pàg. 486. (*Correspondance...*, II, pàg. 228).
52. Carta de 4 de març de 1553 (*Epistolae Ignatianae*, IV, 265).
53. Carta de 1 de novembre de 1536, (*Epistolae...*, I, 724).
54. *Obras de San Ignacio...*, pàg. 819.
55. *Constituciones*, n. 814.
56. *Autobiografía*, n. 73.
57. *Ibid.*, n. 82.
58. Deixem de banda, ja que no fan al cas, les altres tres referències: la necessitat «d'apartarse d'amics i coneguts» per a practicar els Exercicis [EE 20]; que Pilat i Herodes d'emics es van fer amics [EE 295], i la cautela que s'ha de tenir en distribuir almoines a parents o amics [EE 338].
59. *Autobiografía*, n. 82.
60. *Constituciones*, n. 250.
61. RAHNER, *Briefwechsels...*, pàg. 562. (*Correspondance...*, II, pàg. 315).
62. *La amistad espiritual*, I, 9; cf. II, 20, dins: *Caridad. Amistad*, Buenos Aires, 1982, Editorial Claretiana, pàg. 275 y 291.
63. *Ibid.*, I, 69-70, pàg. 286.
64. *Constituciones*, n. 134.
65. *Recuerdos Ignacianos*, n. 89.
66. *Autobiografía*, n. 87 y 90.
67. *De vita Sancti Ignatii*, caput VII, n. 70: FN, II, 567; cf. FN, I, 184.
68. *In Ioannem*, XV, 3.
69. FN, IV, 233-235.
70. *Constituciones*, n. 821; cf. n. 673, 675).

71. L. GIRARD en: *Ignace de Loyola, Écrits*, Paris, 1991, Desclée de Brouwer-Bellarmin, Collection Christus, 76, pàg. 621.
72. ALBURQUERQUE, *Diego Laínez...*, pàg. 208. (FN, I, 136).
73. *Recuerdos Ignacianos*, n. 91.
74. *Ibid.*, n. 358.
75. *Ibid.*, n. 92.
76. *Ibid.*, n. 88.
77. *Opere storiche del P. Matteo Ricci, S. I.*, Macerata, 1913, Pietro Tacchi Venturi, S.I., vol. II: «Le Lettere dalla Cina», pàg. 248.
78. Josep M. RAMBLA BLANCH, *Dios, la amistad y los pobres. La mística de Egide van Broeckhoven, jesuïta obrero*, Santander, 2007, Sal Terrae, pàg. 175.
79. «Déu es troba en el centre del que cada persona posseeix de més concret, més humà, més atractiu». «Buscar les persones en Déu no és alienar-les; el que sí és alienant és buscar-les fora d'ell, com si fossin quelcom separat d'ell. Això és quedar-se fora de la ciutat». «Així com hi ha vida divina en Déu, així hi ha també una vida divina en nosaltres, la qual té com a centre l'amistat envers els altres. L'Amor a Déu en nosaltres és essencialment amor de tots en ell, i d'ell en tots» (*Dios, la amistad y los pobres*, pàg. 53). «El meu amic és una aurora meravellosa de l'etern amor de Déu. 'Etern' no vol dir quelcom abstracte i fora del temps, sinó quelcom essencial i místic, com ho és la intimitat més profunda de Déu, sempre nova, sempre jove, oferint perspectives immenses...» (Egide VAN BROECKHOVEN, *Diario de la amistad*, Madrid, 1972, Narcea, pàg. 44).
80. *Diario de la amistad*, pàg. 67.
81. *Diario de la amistad*, pàg. 88-89.